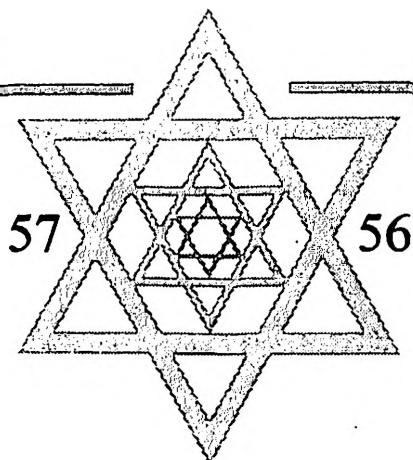


**REVITALIZACIJA
MALIH
JEVREJSKIH
OPŠTINA
U SRBIJI**



**REVITALIZATION
OF SMALL
JEWISH
COMMUNITIES
IN SERBIA**

PINKAS 4

Tema: **Religija i jevrejski
identitet**

VERA SEKULARNOG JEVREJINA

SAUL L. GOODMAN

THE RELIGION OF A SECULAR JEW

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
BEOGRAD

mart 1996. godine

UVODNA NAPOMENA

Razrađujući projekat „Revitalizacija malih jevrejskih opština u Srbiji“ došli smo na ideju da članovima jevrejske zajednice, pre svega u malim opštinama, ponudimo nekoliko desetina kratkih, interesantnih tekstova sa jevrejskom tematikom, pogodnih za čitanje, ali i za organizovanje razgovora u opštinama. U arhivi Saveza pronašli smo pripremljene tekstove iz perioda 1976 – 1986. godine, a preuzeli smo obavezu da pripremimo i nove.

Komisija za kulturu i obrazovanje Saveza i Odbor projekta će narednih meseci odštampati tekstove u sveskama (pinkasima) o temama iz jevrejske istorije (opšte i jugoslovenske), iz umetnosti i nauke, o problemima holokausta, antisemitizma, jevrejskog identiteta i sl...

Urednici

PINKAS 4

NAZIV: **Vera sekularnog Jevrejina**
AUTOR: **Sol L. Gudman**
IZDAVAČ: **Savez jevrejskih opština Jugoslavije**
UREDNICI: **Simha Kabiljo i Miša David**
LEKTOR: **Simha Kabiljo**
KOMPJUTERSKA PRIPREMA: **Damir Plovanić**
ŠTAMPA: **Štamparija C.O.L.E.**

TIRAŽ: 300 primeraka

Mart 1996. godine, Beograd

Ovaj članak objavljen je u biltenu
Američkog jevrejskog kongresa
(*Congress Monthly*), decembar 1977.

VERA SEKULARNOG JEVREJINA

U američkom jevrejskim krugovima široko je rasprostranjeno mišljenje da su filozofije i ideologije jevrejske egzistencije koje su se razvile u Istočnoj Evropi krajem prošlog i početkom ovog stoleća postale bespredmetne i zastarele. Prema tom mišljenju, ove ideologije su nastale, cvetale i nestale zajedno sa jevrejskim zajednicama koje su ih stvorile. Pri tome se potpuno ignoriše činjenica da je evropsko jevrejstvo stvorilo različito obojene struje jevrejskog sekularizma. Ostaje, međutim, činjenica da danas imamo brojnu grupu sekularnih Jevreja koji jednostavno ne žele da nestanu, a isto tako se može utvrditi da jevrejski sekularizam, koji je cvetao u Americi pre holokausta, uz današnju tendenciju oživljavanja osećanja etničke pripadnosti, pokazuje znake renesanse. U isto vreme, mnogi američki Jevreji - intelektualci, akademici i studenti, koji ne mogu da prihvate normativni judaizam, jedva da su svesni da postoji jevrejski sekularizam.

Moja knjiga, *Vera sekularnog Jevrejina*, pokušava da dokaže da jevrejski sekularizam direktno izvire iz Haskale - jevrejskog pokreta prosvetljenosti - i da danas predstavlja izvor inspiracije za svakog angažovanog jevrejskog humanistu. U svom uvodnom eseju ukazao sam na izvore, na razvoj i razne struje jevrejskog sekularizma, posmatrajući ga iz istorijske perspektive. Po mom mišljenju, razvoj jevrejskog sekularizma ne predstavlja skretanje sa matične struje jevrejske misli već njegov integralni deo.

Ali da, pre svega, definišemo pojmove. Jevrejski sekularizam, kao i judaizam, nacionalizam ili socijalizam, ne predstavlja nešto što je unapred oblikovano samo po jednom određenom šablonu: on ima mnoge nijanse čak i kad je iste obojenosti. Postoji, na primer, reakcionarni nacionalizam, a postoji i progresivni, postoji demokratski ali i totalitarni socijalizam. Ukratko, postoji ekstremistički i umeren sekularizam. I drugo, jevrejski sekularizam je tokom svog razvoja više puta bio podvrgnut promenama kako zbog promena do kojih je došlo u nejevrejskim sredinama u kojima se razvijao, tako i zbog promena u unutrašnjem životu samih jevrejskih zajednica.

Prvo se mora postaviti pitanje: šta je jevrejstvo? Za mene je to sinonim totaliteta jevrejske kulture. Sve što potiče iz stvaralačke sposobnosti jevrejskog naroda - judaizam /religija/, *Biblija*, *Talmud*, jevrejska književnost na hebrejskom, aramejskom, jidišu, jevrejska istorija, jevrejski običaji, itd. - sve što čini jevrejstvo. Sekularno jevrejstvo podrazumava sve što su Jevreji stvorili a odnosi se na ovaj svet, osim religije - što se odnosi na nešto što je na drugom svetu. Konceptija sekularizma ima više komponenata: 1/ pretpostavlja razdvajanje crkve od države, podrazumevajući pri tom da biti vernik ili biti protiv vere predstavlja privatnu stvar svakog pojedinca; 2/ sekularizam isto tako sadrži u sebi jednu koncepciju kulture koja uključuje sve što se odnosi na verske institucije, a koja nije po svom karakteru religiozna; 3/ sekularizam nema nužno negativan stav prema religiji, kao što ni religija ne mora nužno da se suprotstavlja sekularizmu. Sekularizam se suprotstavlja klerikalizmu.

*Sol L. Gudman je profesor jevrejske filozofske misli i jidiš književnosti u Izraelu i SAD.

Dok i u sekularizmu, kao i u judaizmu, ima raznih varijacija i te varijacije imaju zajednički imenitelj. Jer što se judaizma tiče, bez obzira na to kolika je razdaljina između reformističkog i ortodoksnog Jevrejina, i jedan i drugi zastupa stav da je religija onaj kriterijum koji određuje Jevrejina. Sekularni Jevrejin, međutim, veruje da je Jevrejin i Jevrejin - ateista, a ne drugorazredni član jevrejskog naroda. Sve dotle dok Jevrejin ne prihvata neku drugu religiju, on pripada kolektivu Jevreja. Jevrejinu mora biti dozvoljeno da bude vernik ili, ako želi, da to ne bude. Inače bi Jevreji morali da isključe iz svoje sredine neke intelektualno najnaprednije Jevreje našeg vremena - jednog Ajnštajna, Frojda, Horasa Kalena, jednog Brandajsa.

Ranije smo propustili da razdvojimo pojam narodnosti od religije i to je možda uzrok da smo izgubili Spinozu, Alkostu, Solomona Majmonsa i druge. Moramo radi toga da razdvojimo veru od nacionalne kulture.

Kao veliki pobornik idealizma, sekularni Zitlovski je visoko cenio kulturno nasleđe jevrejske vere. On je bio za to da se iz judaizma izdvoji sve što je prihvatljivo za modernog Jevrejina. Po njegovom mišljenju, sekularni Jevrejin može i treba da poštuje skoro sve jevrejske praznike i subotu. On je podvrgao analizi istoriju, simbole i značaj svakog praznika i došao je do zaključka da svi predstavljaju izraz plemenitih ideala i da ih to čini vrednim da ih sekularni Jevreji poštuju:

Mi /sekularni Jevreji/ nemamo verskih zapovesti, šta „moramo“ ili „ne moramo“ činiti: nama je dozvoljeno da budemo žalosni devetog dana meseca Ava, da postimo na Jom Kipur, da palimo sveće u čast subote, pa da činimo i „gore“ stvari, ukoliko u njima otkrijemo nacionalnu pesničku sadržinu, ljudsku misao čija nam logika i pravednost nije neprihvatljiva.

O jevrejskom sekularizmu je veoma slično razmišljao i istoričar Simon Dubnov. On smatra da se faktor kohezije koji je imao odlučan značaj za sudbinu jevrejskog naroda ne nalazi u njegovoj političkoj moći, već u njegovoj duhovnoj snazi. Kad govori o duhovnoj snazi, on ne misli samo na religiju; njegovo poimanje duhovnog uključuje ponašanje, kulturno nasleđe i način izražavanja kroz narodne običaje. Sledstveno tome, on nije prihvatio stav da su se Jevreji održali u dijaspori zahvaljujući religiji. On veruje da ih je održala kolektivna volja da žive - volja koja je crpila snagu iz zajedničke istorijske sudbine.

Prema Dubnovu, judaizam je stvoren društvenim uslovima samoga naroda. Jevrejstvo sadrži u sebi celokupnost jevrejske kulture, a religija je samo deo te kulture, istina veoma važan deo. Po njemu Jevrejin ne može da napusti judaizam, zamenjujući ga drugom verom, pa da ipak ostane Jevrejin. On je pisao:

U našim stremljenjima ka sekularizmu, ka odvajanju nacionalne ideje od religije, naše nastojanje se ograničava na negiranje supremacije religije, ali mi je ne želimo potpuno odstraniti iz kulturne riznice naroda. Napustiti judaizam prihvatanjem hrišćanske vere znači napustiti jevrejski narod.

Prema Dubnovu, verske i etničke primese judaizma su kroz jevrejsku istoriju toliko sjeđinjene da izgleda kao da su nerazdvojne. U stvari, tako on tvrdi, versku komponentu su opredelili vanredni istorijski uslovi. Dubnov smatra da neko može biti dobar Jevrejin i bez prihvatanja religioznih komponenata jevrejskog kulturnog nasleđa. Jevrejstvo je, po Dubnovu, jedan kulturni sistem i svaki Jevrejin ima privilegiju da za sebe iz ovog nagomilanog kulturnog materijala i stečenog iskustva izabere ono što mu najviše odgovara.

Dubnovljev koncept jevrejskog sekularizma, kao i slični stavovi Zitlovskog, predstavljaju snažne faktore koji su uticali na oblikovanje jevrejskog sekularizma i njegovih institucija kako u Istočnoj Evropi, tako i u Americi.

Sve do Prvog svetskog rata u američkoj jevrejskoj zajednici preovladala je ideologija jevrejskog socijalističkog pokreta. Tada je američko jevrejstvo bilo skoro kopija istočnoevropskog jevrejstva, a glavni govorni jezik američkih Jevreja bio je jidiš. Cvetala je jidiš literatura, pa i jidiš štampa i pozorište, a u američkoj jevrejskoj zajednici sekularizam je imao odluč-

nu prevagu kao glavno intelektualno strujanje. Ali je sredinom tridesetih godina, kada je prestala masovna imigracija iz Istočne Evrope, bilo već očigledno da je jevrejski sekularni pokret u krizi.

Brojnost Jevreja koji su se već rodili u Americi bila je jasan znak da jidiš neće moći dugo da predstavlja kohezionu snagu koja će održavati jevrejsku zajednicu u Americi. U mnogim jevrejskim domovima druge generacije već je nestala prava jevrejska sadržina; jevrejski praznici su poštovani samo retko ili samo površno. Osim toga i opšta kulturna klima u Americi bila je sasvim drugačija nego ona dvadesetih godina. Moderni čovek, razočaran onim što mu je pružilo materijalno blagostanje, bio je žedan nekog kulturnog napitka, žudio je za osećanjem trajnosti i mira. Moderni čovek, pogođen onim što je Volter Limpan nazvao „kiselinom modernosti“, suprotstavlja se veri, ali ne može da živi bez nje. Skepticizam i etički relativizam potkopali su religioznu stabilnost i vera prošlosti nije više mogla biti siguran oslonac.

Ovaj razvoj je doveo i do ponovnog preispitivanja jevrejskog sekularizma. Posledica je bila da su jevrejske sekularne obrazovne i kulturne institucije, naročito jidiš škole, počele da naglasak stavljaju na jevrejsku tradiciju, jevrejsko nasleđe i jevrejske praznike. Ono „nacionalno pesničko“ nasleđe jevrejske religije, koje je Zitlovski naglašavao već godine 1909, sada je uvedeno u nastavni plan jidiš škola. Sada se naglašava da sekularizam ne znači negaciju svega što je tradicionalno, već predstavlja skup svega što je odabrano iz hiljadugodišnjeg nasleđa, a u skladu je sa idejama modernog Jevrejina.

Pošto su mnogi američki Jevreji integrisani u američko društvo, angažovani jevrejski sekularisti su smatrali da se jevrejska kultura neće moći stalno održati u Americi ako se postavi indiferentno ili čak nepomirljivo prema religiji. Postalo je važno da se istakne šta je vredno i šta je bitno u celokupnom jevrejskom verskom, nacionalnom i društvenom pokretu prošlosti.

Ima, dakako, mnogo toga što je za nas danas suštastveno, ima mnogo toga u svim strujanjima jevrejske istorije - kod Proroka, u *Talmudu*, u kabalističkim strujanjima, u hasidizmu, a svakako Haskali, a i u modernoj jidiš i hebrejskoj književnosti - vrhunskim dostignućima sekularnih Jevreja.

U Sjedinjenim Američkim Državama logičnu bazu opravdanosti sekularizma najviše je popularisao Horas M. Kalen /Horace M. Kallen/ sa svojom teorijom kulturnog pluralizma koja je istakla grupu kao mesto gde pojedinac stiče meritorna iskustva. Za Kalena je etnička grupa „efikasna prirodna sredina pojedinca ili plodno tle njegovog temperamenta - centar na kome on stoji, tačka njegovih najintimnijih društvenih reakcija, pa radi toga i središte njegovog emocionalnog života“. Kalen je bio ubeđen da je asimilacija za Jevrejina sakaćenje ličnosti. I više od toga, za Kalena je asimilacija antidemokratska jer demokratija pretpostavlja pluralizam, raznovrsnost i diverzifikaciju:

Ova diverzifikacija i mnogovrsnost udruživanja, pri čemu svaka individua može slobodno da bude član čak i više raznih grupa sa različitim ulogama koje možda ne može sve ni da obavlja, - to čini američko jevrejsku zajednicu kvalitativno različitom od svake druge... Na principu pluralističkog društva zasniva se jedinstvo ne samo „dvojne lojalnosti“ već mnogostruke lojalnosti.

Oživljavanje svesti o pripadnosti etničkoj zajednici, koja se u poslednje vreme manifestuje kod manjinskih grupa u Americi, pokazuje ispravnost Kalenovih osnovnih ideja što se bar savremene Amerike tiče, iako je današnji svet drugačiji od onog koji je postojao pre šezdeset godina, kada je on objavio svoju teoriju. Bez obzira na to čemu treba pripisati što je osećanje etničke pripadnosti ostalo životvoran element, neosporna je činjenica da američka jevrejska zajednica demonstrativno manifestuje i svoju odlučnost i svoju sposobnost da očuva svoj jevrejski kulturni identitet i svoje osobenosti. Sa ili bez posebnog jevrejskog govornog jezika, kod mnogih američkih Jevreja postoji čvrsta volja da nastave i da održe svoju specifičnu jevrejsku kulturnu osobenost.

U Sjedinjenim Državama danas postoje brojni sekularni Jevreji koji žele da svoju identifikaciju sa jevrejskim narodom traže kroz takve sekularne institucije kao što su Američki jevrejski kongres, Američki jevrejski komitet, Cionistička organizacija Amerike, Cionistički

radnički savez, Radnički krug, B'nei B'rit i mnoge druge. Mnogi članovi ovih organizacija nisu religiozni. Oni su, namerno ili nenamerno, sekularni Jevreji koji prihvataju stav da religioznost nije preduslov pripadništva jevrejskoj zajednici. Ako sekularni Jevreji s vremena na vreme, osećaju žeđ za onim kulturnim nasleđem u kome su njihovi preci nalazili sadržinu i snagu da se održe, oni time ne poriču svoj sekularizam već, naprotiv, manifestuju da jevrejski sekularizam nosi pečat kolektivnog jevrejskog istorijskog iskustva i da na svet gleda, kao što je to J.L. Peres rekao, ...“jevrejskim očima”.

Iako je jevrejski sekularizam, u moderno doba, ideološki bio povezan sa radničkim i socijalističkim pokretima, ova veza nije preduslov daljeg postojanja i razvoja bilo jevrejskog sekularizma bilo tih pokreta. Jevrejski sekularizam bio je povezan i sa jidiš jezikom, ali ni ova veza nije neka stalna kategorija, jer su jidiš i sekularizam dve različite struje koje mogu izvesno vreme da teku u istom koritu, a u drugom periodu da svaka ima svoj sopstveni tok. Hebraisti Ahad Haam i Jakob Klackin, Dubnov, koji glavi akcenat stavlja na „narodno“, pragmatista Horas Kalen, svi su oni bili sekularisti.

Ukratko, jevrejski sekularizam ne zavisi od jezika ili neke društvene ideologije. Sekularni Jevrejin je povezan sa jevrejskom tradicijom ali - po rečima jidiš kritičara Šmuela Nigera - nije njome i okovan. Jer, sve dok tradicionalni verski obredi i običaji ne predstavljaju za njega obavezu već su stvar dobrovoljnosti, nisu nespojivi sa sekularnom filozofijom.

Treba jasno reći da se religija ne sastoji samo od metafizičkih i teoloških komponenta, ona sadrži i rituale i simbole koji nisu nespojivi sa sekularnim pogledom na svet. Čak se i filozof Moris R. Koen, eminentni protivnik svih oblika teizma, pozitivno odnosio prema simbolizmu religije. U svojoj dirljivoj autobiografiji, u svojim poznijim godinama, priznao je i cenio ulogu rituala u ljudskom životu:

U danima mog prvog mladalačkog revolta protiv jevrejskih praznovanja, kulta, molitvi pridavao sam i ritualu malo značaja u poređenju sa verovanjem... Međutim, moja sopstvena izučavanja velikih istorijskih religija uverila su me da je ritual prvorazredno važan činilac ljudskog doživljaja verovanja. Što se mene tiče, drevni rituali kojima se označava početak i kraj života: ceremonijal braka, rođenja i sahrane, daleko elokventnije pokazuju trajnost duhovne tradicije nego ma koja rečenica koju bih ja napisao i, mada se nikad nisam vratio na pozicije teološkog supernaturalizma, sada daleko više nego ranije cenim simbolizam koji pokazuje ljudsku potrebu za širim vizijama, koje nam omogućuju da shvatimo da nesreće dolaze i prolaze, ali beskrajnost života i vera u lepšu budućnost uvek ostaju.

Na taj način profesor Koen je utvrdio da se sekularni Jevrejin može identifikovati sa drevnim tradicijama judaizma i da se postavi u njegove okvire.

Ako u jevrejski sekularizam uključimo i američke tradicionaliste ili tzv. „religiozni sekularizam“, onda to na prvi pogled izgleda kao izopačenje pojma. Međutim, ova prividna protivrečnost se lako razrešava ako se setimo kako je Džon Džui /John Dewey/ definisao pojam religije. Džui je /u svom delu *Zajednička vera*/ razlikovao imenicu „vera“ od prideva „verski“. Po njemu imenicom se označavaju dogme, institucije, zapovesti i postupci, dok pridev izražava pojam ponašanja, stava, obaveze.

Ako se ovaj stav prihvati, onda iz toga sledi da Jevrejin kada, tako reći, sve stavlja na kartu održavanja egzistencije svog naroda, kada čini sve da na svoju decu prenese jevrejsko nasleđe ili kada se oseća pogođenim jevrejskim brigama, on se tada može smatrati „religioznim“. U smislu ove definicije koju je dao Džui današnji jevrejski sekularizam u Americi se može smatrati religioznim sekularizmom, ako pri tome imamo na umu i napore da se naglase i unaprede jevrejske koncepcije i ideali - ideali koji nalaze svoj izraz u jevrejskoj književnosti, jevrejskoj istoriji i jevrejskom etosu / karakteru, prirodi, dispoziciji/.

Jevrejski sekularizam je, naravno, rezultat napora da se dovedu u sklad ideje zapadne kulture i jevrejskog istorijskog nasleđa. Taj napor se čini već stolicima i u tome učestvuju mislioci kao što su Filon, Majmonides, Mendelson, Ahad Haam, Zitlovski, Dubnov i mnogi drugi. Kao što je Horas Kalen rekao:

Jevrejsko ili hebrajsko je srž modernizma. Jevrejski način života znači nužno postati sekularni humanista, prihvatiti nauku - bez napuštanja onog što je vitalno u jevrejskom.

Mnogi savremeni zastupnici sekularnog jevrejskog odrasli su u Istočnoj Evropi, gde je sama fizička egzistencija Jevreja bila u stalnoj opasnosti. Tamo su jevrejski mislioci, zbog proganjanja i pogroma, bili primorani da svoju energiju i napore koriste da bi otklonili opasnosti od istrebljenja. To je razlog zašto se moderna sekularna jevrejska misao uglavnom bavi problemom zaštite kolektivne egzistencije, a ne sadržinom i značenjem života Jevrejina-pojedinca.

Danas je u Americi situacija sasvim drugačija. Fizičkoj egzistenciji jevrejske zajednice ne preči opasnost. U demokratskoj pluralističkoj Americi, sasvim ispravno, osnovna preokupacija je koncentrisana na kreativnu jevrejsku egzistenciju i na duhovnu sadržinu i kvalitet jevrejskog života. Jevrejskoj budućnosti ne preče spoljni već unutrašnji pritisci i pitanje je da li će biti dovoljno unutrašnjih snaga da se otklone iskušenja šire sredine. Da li će Jevreji smoci snage da budu privrženi i dovoljno angažovani da obezbede kreativnu jevrejsku egzistenciju?

Religiozni Jevreji imaju za svoje vernike već pripremljene šablonske odgovore za sve probleme pojedinaca i zajednice, pa su u teškim vremenima nereligiozni Jevreji u velikom iskušenju da li da se vrata u mirne vode religije i da se tako oslobode neizvesnosti traženja unutrašnje sigurnosti i korena, jer ti problemi ne muče religiozne Jevreje. Jevrejska vera je tokom istorije oblikovala jedan način života, jedan ritual, simbolizam koji povezuje pojedinca sa ranijim generacijama.

Jevrejski sekularizam nije još uspeo da stvori sadržajni moderni tradicionalni ritual koji bi sekularnog Jevrejina povezivao sa većitim Izraelom */necah Jisrael/*. To je zadatak sadašnje generacije. Jevrejski humanisti svih kategorija suočavaju se sa istim kardinalnim problemima. Koji elementi jevrejske kulture mogu da se sačuvaju od utapanja u američko „more“? Koji su sekularni jevrejski elementi, odnosno sastavni delovi jevrejskog delotvornog i nude sok života mlađoj generaciji Jevreja? Sekularni Jevrejin koji zna da misli svestan je toga da jevrejska narodnost predstavlja jedinstveni fenomen i da opšta rešenja ne mogu uvek da se primene na jevrejske dileme. Rusi, Nemci ili Francuzi nemaju nikakvog problema kad se postavlja pitanje ko je Rus, Nemač ili Francuz. Za Jevreje, međutim, teško je naći odgovor koji će svakoga zadovoljiti.

Vredno je zabeležiti da su početkom ovog stoleća sve vođe i mislioci našeg naroda i društvenih pokreta bili sekularni Jevreji. Politički cionista Teodor Hercl, duhovni cionista Ahad Haam, Dubnov, koji je zagovarao jevrejsku egzistenciju u dijaspori, Hajim Zitlovski pobornik jidišizma, radnički cionista Borohov, bundistički vođa Šlomo Mendelson, teritorijalista Ben-Adir, narodnjak Noah Prilucki, kao i *halucim*, pioniri koji su gradili novi Izrael - svi su bili sekularni Jevreji. Bili su univerzalisti, a bili su spremni da pri tome podnose žrtve za jevrejske ideale. Intenzitet njihove angažovanosti za trajno održavanje jevrejske egzistencije ništa nije manji od angažovanosti Jehude Halevija, pobornika pobožnosti ili Baal Šem Tova. To je razlog zašto je ovim sekularistima palo u deo da ponovo oblikuju jevrejsku istoriju i da je dopune značajnim novim poglavljima.

Sada, tri četvrtine stoleća kasnije, mi, njihovi naslednici, ne smemo biti minimalisti ili periferni Jevreji koji će se zadovoljiti time da svojoj deci pruže samo razvodnjeno jevrejsko obrazovanje. To je možda bolje nego ništa, ali nije dovoljno da obezbedi kontinuitet te bogate kulture koju je stvorilo evropsko jevrejsko. A sigurno to ne bi bilo dovoljno da, ovde u Americi, imamo autentične jevrejske pisce, naučnike i prosvetene laike. Kao što su ortodokсни Jevreji stvorili ovde mrežu ješiva i škola da bi dobili učene rabine, učitelje i obrazovane laike, i sekularni Jevreji moraju da stvore škole koje će primiti na sebe zadatak da obrazuju sekularne grupe američkog jevrejskog - ukoliko sekularizam želi da ostane predvodnik jevrejskog života.

